

זכות הילד לכבוד בהגותו של יאנוש קורצ'אק

משה שניר¹

כבוד הילד ולא אהבת הילד

את מורשתו, סיפור חייו ועשייתו החינוכית של יאנוש קורצ'אק, המחנך היהודי פולני, אנו הגילים לפגוש בפריזמה של הפרק האחרון והטראגי של חייו – גירושו ב-5 באוגוסט 1942 עם ילדי בית היתומים למחנה המוות טרבלינקה. התמונה הנוראה של המצעד האחרון מקצהו הדרומי של גטו ורשה אל תחנת הגירוש בקצהו הצפוני,² מסתירה מעינינו כארבעה עשורים של עשייה פדגוגית מעוררת השראה ושל תרומה משמעותית לשיח האמנציפציה של הילדים.

במרכז מסכת זו של כתיבה פילוסופית ופדגוגית ושל תרגום הכתוב, עומד למעשה הרעיון של "כבוד הילד" או "זכות הילד לכבוד". בביורר התשתית ההגותית לתפיסה זו של כבוד הילד עוסק מאמר זה. מן הסתם, אנו אוהבים את ילדינו ואנו מתמסרים בכל נפשנו ומאודנו לגידולם, להגנתם ולמילוי כל מחסורם. זו ציפייתנו מעצמנו ומזולתנו כהורים. אם כך, מה מקומו של רעיון "הכבוד לילד"? האם הכבוד מוסיף משהו לאהבתנו את ילדנו ולהתמסרותנו לסיפוק צרכיו? כפי שנראה, קורצ'אק מצביע כאן על ממד מהותי לתפיסתנו את הילד: כבודו של הילד אינו תלוי ברגשותינו.

ה"כבוד" הוא קטגוריה של יחס, שנעשה בה שימוש לעיתים קרובות, אבל בלא בירור נאות של המשתמע ממנה. שיח הכבוד כרוך בשיח זכויות האדם. יש קשר בין שני התחומים

¹ ד"ר משה שניר, אורנים, המכללה האקדמית לחינוך

² מורטקוביץ, 1954; פרליס, 1986: 217-158

הללו אולם אין זהות וגם לא חפיפה מלאה ביניהם; בחיבור זה אנסה להראות את הקשר בין כבוד הילד לזכויות הילד.

קורצ'אק היה שותף משמעותי בשיח זכויות הילד שהתפתח בהדרגה משלהי המאה התשע-עשרה שזכה לנקודת ציון משמעותית ב"הצהרת זכויות הילד" של ארגון חבר האומות בז'נבה בשנת 1924. בעקבות ניסוחה של "אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד" מ-1989, התמסד במדינות מתוקנות תפקידו של "נציב זכויות הילד" לדאוג למימוש הנאמר במגילה זו. אכן, מי לא מכיר בזכות הילד לביטחון פיזי, לתזונה ראויה, להשכלה, לטיפול רפואי, להקשבה לצרכיו הרגשיים וכל כיוצ"ב. אולם אין די בכך. החוליה החסרה היא המענה לשאלה על מה מתבססות הזכויות הללו? למה בכלל יש לילד זכויות שאינן מותנות כלל באהבתם של הוריו אליו? כאן אנו נדרשים למושג ה"כבוד", שבלעדיו הזכויות נותרות תלויות על בלימה.

האם יש לילדים זכויות? לכאורה נתפסת שאלה זו כטרחנית. ברור לנו שילד יש זכויות! אולם מבט ביקורתי על מציאות חייהם ומותם של ילדים בעולם יראה שהמציאות עימה התמודד קורצ'אק טרם חלפה מהעולם. וכך כתב קורצ'אק:

החוק האכזר והישן של יוון ורומי מתיר להרוג ילד. בימי הביניים מעלים דייגים ברשתותיהם מתוך הנהר חללי ילדים מטובעים. במאה ה"ז נמכרים בפאריס ילדים גדולים יותר לפושטי יד, ולפני כנסיית נוטר דאם ניתנים ילדים קטנים יותר חינם. לא זמן רב עבר מאז [...] מתרבה מספר הילדים שנולדו ללא קידושין, עזובים, מוזנחים, מנוצלים, מנוונים, מעונים. החוק מגן עליהם, אך האם הוא מבטיחם במידה נכונה?³

המציאות שמתאר קורצ'אק אינה נחלת העבר והיא מוכרת לנו היטב. בארצות רבות ילדים עדיין אינם זוכים להגנה מפני פגיעה פיזית ונפשית ולתנאי חיים נאותים, בריאות, רווחה וחינוך בסיסיים. במקומות רבים בעולם מתקיימים עדיין עבדות ילדים ואף סחר בילדים לצורכי עבודה, שירות צבאי או שירותי מין. ילדות סובלות מפגיעה קשה בטקס המילה הנשית. ילדים רבים סובלים מחרפת רעב או מתת-תזונה מתמשכת. חינוך והשכלה אינם נחלת כולם, במיוחד בקרב הבנות. אלימות פיזית כנגד ילדים היא תופעה רווחת וארגוני זכויות האדם בכלל, וארגוני זכויות הילד בפרט, משרטטים תמונה עגומה של פגיעה בזכויות ילדים בעולם כולו.⁴

נדרשת התבוננות אחרת בילדים ובעולמם כדי לבסס את זכויותיהם. אנו נוטים מסיבות שונות לזלזל בעולמו של הילד. הוא קטן. הוא חלש. הוא תלוי בנו. הוא נשען על אהבתנו. הכל "אנחנו" – יאמר קורצ'אק. והוא מציע לשנות את הפרספקטיבה: לאהוב את

³ קורצ'אק, 1976: 235
⁴ Sofer et al., 2015; Svevo-Cianci, 2011; Tibbits, 1996

הילד זה קל. עלינו ללמוד גם לכבד אותו, את עולמו, את זמנו, חולשותיו וחזקותיו, ידיעתו ואי-ידיעתו.

כבוד האדם הוא היסוד עליו נכונות זכויות האדם. אדם ללא כבוד לאנושיותו הוא אדם נטול זכויות. את השקפת עולמו הפדגוגית של קורצ'אק יש להבין בהקשר הרחב יותר של המאבק על זכויות האדם בהקשר הלאומי של פולין שזכתה לראשונה לעצמאות כמדינה ריבונית לאחר מלחמת העולם הראשונה ובהקשר של מאבק לתיקון חברתי לנוכח עוני והיעדר זכויות סוציאליות.⁵ ראשית כתיבתו הפדגוגית של קורצ'אק מתייחסת למציאות חייהם של ילדי העוני והפער בין מציאות חייהם לזו של "בני הטובים".⁶ קורצ'אק מבקש להיות אמפתי לכל אדם באשר הוא, על אישיותו, אמונתו ודרכי חייו.⁷ האדם באשר הוא אדם ראוי לכבוד ומני וביה לזכויות. כך גם ביחס לילד. הכבוד לילד הוא התשתית עליו ייכונן זכויותיו. קורצ'אק אינו מסתפק באהבת המבוגרים לילדים כיסוד למימוש זכויותיהם. אהבה באה והולכת והיא נתונה לפרשנויות רבות. זוהי ביקורתו כלפי "הצהרת זכויות הילד" של חבר הלאומים שהותירה את זכויות הילד כהמלצה, כפנייה לטוב ליבם של בני האדם, ולא הוליכה לחקיקה מחייבת.⁸ הוא מחפש יסוד אובייקטיבי שיבסס את זכויותיהם של הילדים בלא תלות במצב רוחו, המבוגרים. הכבוד לילד הוא היסוד המבוקש בכתביו הפדגוגיים כמו גם בעשייתו הפדגוגית המשתרעת על פני עשרות שנים.

ראי האין-סוף

ובכן, על מה מבוססת טענה זו לכבוד לעולמו של הילד ומהי משמעותה? היש לכך תשתית רעיונית, פילוסופית, שאינה תלויה ברגשות המבוגר ובגחמותיו אלא נותנת לתביעה זו יסוד אובייקטיבי?

קורצ'אק נמנע במכוון ובמוצהר מכתירתה של משנה סדורה הנשענת על גופי רעיונות ברורים ומקורות סמכות מוכרים. לטענתו, לא החוכמה הפדגוגית הכתובה בספר היא העיקר: "הילד אינו תובע חכמה שעל נייר"; יתרה מזאת, "הפרוגרמה היא המסלפת והרוצחת של הדעת".⁹ הדעת מצויה מחוץ לפרוגרמות, אלו שגורמות לאדם להפסיק לחתור לידיעה עמוקה יותר. אולם דברים אלו, כמו גם סגנון כתיבתו הפרגמנטרי של קורצ'אק, שיש

⁵ Vucic, 2017

⁶ חיבוריו ילדי הרחוב מ-1990 וילד הטורקלין מ-1904 הם שהקנו לקורצ'אק מעמד של מתקן חברתי הנאבק על זכויות האדם באשר הוא והילדים בכלל זה. (קורצ'אק, 1998)

⁷ סוגיה מעניינת החורגת מהיקפו של חיבור זה, היא יחסו של קורצ'אק לאמונה ולאדם המאמין. כמי שמצוי מעבר לשייכות דתית כלשהי, קורצ'אק ביקש לכבד את אמונתו של כל אחד, גם של הילדים בבתי היתומים שלו. בהקשר זה יש לקרוא את חיבורו אדם עם אלוהיו (קורצ'אק, 1996: 9-34). ראה אור בעברית בשם עם אלוהים אשיר, תפילותיהם של אלה שאינם מתפללים. (קורצ'אק, 1979)

⁸ Korczak, 1967: 368

⁹ קורצ'אק, 1978: 78

בו גם הרבה מהאירוניה העצמית, מקשים על איתור משנה פילוסופית בכתביו. האם יש איזה עיקרון מארגן לכל הרעיונות היפים שעלו בכתביו ובעשייתו? החיפוש אחר שורשיו הרעיוניים של קורצ'אק עִנְף ולא נרחיב בו כעת.¹⁰ אציע כאן כיוון מחשבה, אחד מני כמה שמתחרים זה בזה, והוא נותן את התשתית לתפיסת כבוד הילד של קורצ'אק.¹¹

ביומן הגטו, אותו כתב קורצ'אק בשבועות האחרונים לחייו, ארבעה ימים בטרם הגירוש, הוא מציין שספר אחד סייע לו בהתמודדותו עם המציאות הקשה "האם קרא מארקוס אורליוס את משלי שלמה? מה מרגיעה השפעת יומנו?"¹² הספר המדובר הוא הרהורים של מרקוס אורליוס.¹³ מיהו אותו אדם? מה יש בספרו שכה סייע לו ברגעי ההתמודדות הבלתי אפשרית עם מציאות הגטו הגוסס?

מרקוס אורליוס (181-120 לספ"ה) היה קיסר רומא ולענייננו פילוסוף סטואי.¹⁴ הסטואה היא אסכולה פילוסופית שראשיתה בלשכת העמודים (סטיו, ומכאן שמה) באתונה הקלאסית במאה השלישית לפני הספירה. היא צמחה בעולם הרוח היווני יחד עם האסכולות הפילוסופיות הגדולות שהתחרו עימה על ההגמוניה בעולם זה, האפיקוראיות והספקנות, ומשם התפשטה ברחבי העולם ההלניסטי והרומי. כתנועה רוחנית ופוליטית התקיימה הסטואה ברציפות במשך 500 שנה והשפיעה רבות על התפתחות תרבות המערב ועל המחשבה האירופית.¹⁵

הורתה של הסטואה היא תקופת הכיבושים העולמיים של אלכסנדר מוקדון, שהרסו באחת את מבני היסוד של העולם העתיק – ערי מדינה קטנות הנותנות לאדם הבודד תחושה של שייכות ואוריינטציה. תהליכי הגלובליזציה שיצר הכובש הגדול הביאו לכך שהיחיד נתלש מהשתייכותו הבלתי אמצעית לחברה ולתרבות מוגדרים, והוא נאלץ למצוא את ההקשר של קיומו בחברה רבת ממדים שגבולותיה מצויים הרחק מעבר לאופקיו. את ההרמוניה הקיומית החדשה סיפקה הסטואה כשהציעה השקפת עולם כוללת של עולם מסודר, שלכל דבר בו יש מקום הכרחי ובלתי משתנה. אזרח הפוליס לשעבר מצא את מקומו בטבע האין-סופי.

האין-סוף כדרך להבנת המציאות הטבעית וכרגולטור של התנהגות האדם נהיה לרעיון מכוון במחשבה המדעית של המאה השבע-עשרה. משנתו האתית של ברוך שפינוזה

¹⁰ בראון, 1996; ואלייבה, 1996; נברלי, 1979; סילברמן, 2005; פרליס, 1982, 1986; קופלנד, 1987 ואחרים

¹¹ שניר, 2012

¹² קורצ'אק, 1974א: 168

¹³ אורליוס, 1981

¹⁴ שפיגל, 1980

¹⁵ Hicks, 1965; Nussbaum, 2009; Rist, 1969; Sandbach, 1975

מבוססת על האין-סוף הסטואי.¹⁶ הרהורים של אורליוס מצוי היה על שולחנם של רבים מאנשי עידן ההשכלה והנאורות האירופאיים כפרידריך הגדול מחד וגתה מאידך,¹⁷ וכך גם אצל קורצ'אק. אנו מוצאים את רעיון האין-סוף במרכז ספרו החשוב כיצד לאהוב ילדים¹⁸ שבו פיתח לראשונה את השקפתו החינוכית במלוא היקפה.

כרופא ילדים, באו אל קורצ'אק אימהות צעירות עם שאלות קיומיות ביחס לילדיהן, איך להאכיל, כיצד להתמודד עם מחלות ילדות, ועוד שאלות שכל הורה צעיר מתמודד עימן. השקפת עולמו האוחזת באינסוף משובצת בדברי המענה לשאלותיהן:

"ילדי שלי". לא, אפילו בחודשי ההיריון או בשעות הלידה אין הילד שלך.

...

ואילו את רק אספת את הכל, אשר כבר היה. האדמה תלויה בחלל האינסוף. החבר הקרוב – השמש – חמישים מיליון מילין. קוטרה של אדמתנו הקטנה אינו עולה על שלושת אלפי מילין של אש, וקליפה דקה שהצננה, כדי עשרה מילין עובייה. על גבי הקליפה הדקה הממולאת אש, בין האוקיינוסים, הוטל חופן של יבשה. ביבשה, בין עצים, שיחים, חרקים, עופות, חיות – רוחשים אנשים כנמלים. בין המיליונים של בני אדם ילדת עוד אחד – מה? קלומית של קש, גרגר אבק – לא כלום.

...

אולם לא כלום זה אח הוא מלידה ומבטן לגלי הים, לרוח הסועה, לברק, לשמש, לשביל החלב. גרגר אבק זה הוא אחי השיבולת, העשב, האלון, הדקל, האפרוח, גור האריות, הסייח, גור הכלבים. יש בו משהו המרגיש, הבוחן-סובל, מתאוה, שמח, אוהב, בוטח, שונא-מאמין, מטיל ספק, מקרב ודוחה. גרגר אבק זה מקיף במחשבתו הכל: כוכבים ואוקיינוסים, הרים ותהומות. ומהו תוכה של הנשמה, אם לא תבל כולה, אולם ללא ממדים? והוא הניגוד שבישות האדם אשר נברא מן העפר, ואלוהים שוכן בו.

אומרת את: "ילדי שלי". לא, משותף הוא הילד לאב ולאם, לאבותיהם ולאבות אבותיהם.¹⁹

הילד אינו ישות מבודדת אלא הוא חלק בלתי נפרד מהאין-סוף. הילד קשור כמובן להוריו מולידיו והם מחויבים לגידולו אולם הוא אינו רק של הוריו – הוא חלק ממצאיאות רחבה ומשלשלת הדורות. "הילד והנצח", "הילד – גרגר אבק במרחב", "הילד רגע בזמן". האם והילד הם חלק מהחוק הכללי הנצחי. האין-סוף הוא הטבע בכללותו מבחינת המרחב הפיזי והוא האין-סוף של הצבר הדורות, מבחינת מרחבי הזמן. הילד, האדם, הנו תמיד חלק ממכלול אין-סופי וכך יש להבינו. אותו הרעיון מפותח בחיבור מוקדם יותר של קורצ'אק

¹⁶ שנה, 1989

¹⁷ Hays, 2003; Oestreich, 1982

¹⁸ קורצ'אק, 1919

¹⁹ קורצ'אק, 1974: 155-156

בובו,²⁰ שבו הוא דן במהותו של הילד וביחידותו. בובו, שזה עתה נולד, כבר "זקן". התהוותו החלה לא עם לידתו אלא מקדמת היווצרות העולם ומקדמת היווצרות דורות המין האנושי: "כבר בהבזק הבראשית בובו הוא פלא גדול".²¹

נקדים את הנאמר אחר כך ונציין שלתפיסה זו יש היבט מוסרי ומשפטי מובהק: הילד הינו בעל זכות קיום לכשעצמו. הוא אינו בבעלות הוריו. יש להם אחריות כלפיו אבל הוא אינו חי בשבילם כדי לממש את רצונותיהם. חייו הם שלו.

שוויון ערך הילדות

תפיסת האין-סוף של קורצ'אק, היא אבן יסוד בהגותו, ממנה נגזרת טענתו לשוויון ערך הילדות ביחס לכל שאר שלבי חייו של האדם והילדים אינם בני אדם בהכנה, לעתיד לבוא, אלא בני אדם כאן ועכשיו, שווים בערכם לבני אדם בכל גיל, רק עם ניסיון חיים שונה.

בתרבויות המוכרות לנו נתפסת הילדות כשלב הכנה לחיים הבוגרים: **הילד הוא לכאורה אדם בהתהוות**. שנות הילדות נתפסות כתוכנית השקעה וחיסכון לקראת שנות הבגרות. בחברות מסורתיות, לילדים אין עדיין כל סטטוס משפטי והם תלויים בהוריהם ובקהילתם. הילדות היא רק שלב הכנה לחיים ה"אמיתיים" – הבגרות. שנות ילדותו של האדם מכינות אותו לעתיד לבוא לקראת כניסתו כחבר אפקטיבי וציתן לחברת הבוגרים.

בחברה היהודית המסורתית חוגגים את בגרות האדם בגיל שלוש-עשרה לילד ובגיל שתים-עשרה לילדה, שכעת נהיית לאישה, ובחוגים מסוימים שהגיעה לפרקה. צומתי דרכים ורגעי מעבר דומים מצויים גם בחברות אחרות. אם הילד מקבל עליו את החובות והתפקודים של חברת הבוגרים, הרי שהוריו מילאו את חובת ההכשרה כלפיו והעניקו לו חינוך נאות. במשך אותן שנות הכשרה, הקרויות ילדות, הילדים הם חלשים פוליטית ותלויים בחסדי המבוגרים ובאהבתם שישנה או איננה ובפרשנות שהם, המבוגרים, נותנים לאהבה זו. לעיתים מנוצלות חולשה זו ותלות זו לרעת הילדים. צ'רלס דיקנס בספרו הקלאסי אוליבר טוויסט²² התייחס למציאות זו של חולשה ותלות וניצול לרעה. ספרו מציין את ראשיתה של המודעות למציאות חייהם של הילדים ואת תחילתה של התנועה למען אמנציפציה של הילדים.

במאה העשרים אנו מכירים כמובן בזכויות הילדים, אולם יחסנו לשנות ילדותם ולעולמם עדיין לוקה בחוסר כבוד, שלא תמיד אנו עומדים עליו. ההווה של הילדים אינו חשוב והוא נתפס עדיין כשלב הכנה לחיים האמיתיים שיבואו בעתיד. את המסורת החליף

²⁰ קורצ'אק, 1999: 67-84. החיבור יצא לאור ב-1911. בובו - תינוק בפולנית.

²¹ קורצ'אק, 1999: 69

²² דיקנס, 1837-1839

ההיגיון התעשייתי-קפיטליסטי של חיים כ"השקעה" לעתיד לבוא. אנו מכינים את ילדי הגן לקראת כניסה לבית הספר. אנו משקיעים בילדי בית הספר לקראת מוכנותם לתיכון. אנו משקיעים את שנות הנעורים בהכנה לקראת בחינות הבגרות כדי שיוכל הילד בהגיעו לבגרות ללמוד בתוכנית ראויה באוניברסיטה, זאת כדי שיזכה במקצוע מתגמל וזה כדי שיוכל לרכוש לאחר שנות עמל רבות בית מפואר וכן הלאה. ההווה משוקע בבניית עתיד, וכשזה מגיע הוא שוב מהווה הכנה לעתיד רחוק יותר. ואילו קורצ'אק בא ומעלה את הרעיון **שההווה חשוב לכשעצמו**, והוא לא רק תקופת הכנה לקראת העתיד לבוא. הילדות היא בעלת ערך סגולי לכשעצמה. אולם הרעיון – ככל שהוא משובב לב – על מה הוא נסמך? תודעת האין-סוף היא שמכתיבה ראיית עולם מעין זו. האדם, ככל שאר באי העולם, הוא חלק מהאין-סוף של הטבע וזמני חייו הם חלק מהאין-סוף של קיום הטבע; **ובנצח של הטבע אין היררכיה של זמנים, אין מוקדם ומאוחר, קטן או גדול, צעיר או מבוגר, ולכן גם אין חשוב פחות וחשוב יותר – הכל הוא חלק ממעגל החיים הגדול ומהאין-סוף הקוסמי.** לכן עבור האין-סוף שווה ערכה של ניצת הפרח לערכו של הפרי הבשל.

הפרח הוא בשורת הפרי אשר יבוא, האפרוח יהיה תרנגולת המטילה ביצים, העגל ייתן חלב, ובינתיים שקידה, הוצאה ודאגה: האם יגדל ולא יכזיב? הצעיר מפר את המנוחה; צריך לחכות ימים רבים; אולי יהיה משענת לעת זקנה ויעצום עיני גוססים. אך החיים יודעים בצורת, כפור וברדים המלקים ומחריבים יבולים.

אנו מבקשים לראות מראשית אחרית, אנו מתאוים לשער מראש, להבטיח. ציפיה חדלת מרגוע למה שיהיה היא המגדילה את הזלזול במה שיש. מועט ערכו של הצעיר בשער השוק. רק בפני המשפט והאלוהים ערכה של ניצת-התפוח כערך פרי התפוח, ערכו של ניר מוריק כערך קמה מבשילה.²³

עבור האין-סוף אין ערכו של שלב אחד בחיי האדם פחות מערכם של שלבים אחרים שיבואו אחר כך. המסקנה הפדגוגית הנגזרת מתפיסת שוויון הערך של כל רגעי החיים היא התייחסות רצינית לכל רגע ורגע בחיי האדם, לרבות ימי ילדותו: "היש חיים מעשה הלצה? לא, גיל הילדות – שנות חיים ארוכות, חשובות של האדם".²⁴ אין היררכיה ברצף הדברים הטבעיים, ועבור האינסוף לכל הפרטים – השונים לכשעצמם - יש מעמד ערכי שווה. מבחינת האינסוף יש לתת לכל יום את תשומת הלב הראויה - "אין יום לא בשל",²⁵ לכל יום יש ערך סגולי, ולכל הימים מעמד יחסי זהה.

המבט הסטואי הכולל, העל-זמני, רואה את כל המציאות בזרימתה – משלב אחד בחיים למשנהו, עד למוות ואולי אף מעבר לו. בפרספקטיבה הגדולה יש שוויון ערך לכל

²³ קורצ'אק, 1976: 223

²⁴ שם: 235

²⁵ שם: 239

שלבי החיים. "באפס כשרון", אומר קורצ'אק, "אנו מחלקים את השנים לבשלות הרבה או מעט; אין יום לא בשל, אין כל הירארכיה של גיל, אין כל דרגות גבוהות ונמוכות בכאב ובשמחה, בתקוות ובאכזבות".²⁶ לפיכך אנו מצווים לכבד את הילדות.

הסיבה לכך אינה יחס רומנטי אל שנות הילדות, אלא פיכחון וידיעה שבהמשך לא יהיה טוב יותר וראוי יותר. כל תקופת גיל ואיכויותיה הסגוליות, ולכולן ערך שווה, מוחלט. ערך מוחלט משמעו שלא ניתן לכמת את ערכו של שלב חיים כלשהו ולהעמידו מול ערכו המדוד של שלב חיים אחר, כשם שלא ניתן לכמת ערכם של חיי אדם אחד כדי להעמידם מול ערכם של חיי זולתו.

אחריות להווה

מתוך תפיסת שוויון הערך של כל רגע ורגע נגזרת מחויבות מוחלטת לכל רגע חולף בחיי האדם. הרגע הוא חולף והוא בלתי חוזר. כל רגע הוא חד-פעמי ולכן בעל ערך מוחלט. אין הרגע האחד מהווה מכשיר לקראת רגע שיבוא אחריו. אם לכל רגע ערך סגולי, יש לטפחו כתכלית לכשעצמו ולא כאמצעי ליום המוחרת, שגם לו בתורו יהיה מחר:

אין המחנך חייב ליטול על עצמו אחריות לעתיד הרחוק, אבל כל האחריות עליו ליום החולף. ידעתי, כי משפט זה יעורר אי הבנה. הכול סבורים אחרת, ולדעתי – שלא בדין, אם כנה סברתם. אך, האם היא כנה? אולי היא כוזבת? נוח יותר לדחות את האחריות, להעבירה אל המחר המעורפל, מאשר לתת דין וחשבון כבר היום, שעה שעה. בעקיפין אחראי המחנך בפני החברה גם לעתיד, אבל במישרים, ראש לכל, הוא אחראי בפני החניך להווה.

נוח למחנך לזלזל ביום החולף של הילד בשם סיסמאות נאצלות ליום המחרת. להקנות מוסר – הרי זה במקביל לגדל את הטוב, לגדל את הטוב המצוי, אשר על אף הליקויים, החסרונות, האינסטינקטים הרעים מלידה – מצוי הוא.²⁷

הבריחה מההווה אל המחר היא בריחה מאחריות. מכיוון שהמחר עדיין איננו, וההווה נתפס כצל בערבו, אין המחנך בתפיסה הקיימת נדרש לדין וחשבון על מימושו. הרגע החולף, כמו הילד, לא זוכה לפיכך לכבוד הראוי לו.

בחיבורו כיצד לאהוב ילד (1919),²⁸ בו מתפרשת השקפת עולמו ההומניסטית, לא רק הפדגוגית, קורצ'אק דן במיקוד המבט בעתיד כבריחה מאחריות לגבי ההווה. החיים מפחידים – איננו יודעים מה ילד יום, מה יהיו המקרים הרעים שיפלו בחלקנו. לכן אנו נמנעים מלחיות את החיים ומונעים את מלאות החיים גם מילדינו:

²⁶ שם: שם

²⁷ קורצ'אק, 1978: 255

²⁸ קורצ'אק, 1996: 267-268. קורצ'אק החל לכתוב את החיבור עוד במהלך שירותו הצבאי במלחמת העולם הראשונה, והוא יצא לאור מיד לאחר המלחמה ב-1919.

מפחד שמא יעקור המוות את הילד מן החיים, אנו עוקרים אותו מהחיים. לפי שאיננו רוצים כי ימות, איננו מרשים לו לחיות. מכיוון שחונכנו בציפייה המשחיתה לעלול לבוא, הרינו נחפזים תמיד אל העתיד המלא קסמים. עצלנים אנו ואיננו רוצים לחפש את היפה ביום הזה, אך מתכוננים לקבלת פניו של הבוקר הבא: המחר יביא בעצמו את ההשראה. מה פירושה של האמירה "אילו כבר הלך, אילו כבר דיבר" – אם לא היסטריה של ציפיות?

[...] במה היום הזה של הילד גרוע, פחות ערך מהמחר? אם בקושי מדובר, הלא יהיה המחר קשה יותר.

וכשכבר עלה יום המחרת, אנו מחכים ליום חדש. כי ביסודו של דבר מחייבת ההשקפה, כי הילד עדיין אינו – אבל יהיה, עדיין אינו יודע – אבל יידע, לציפייה מתמדת.

מחצית האנושות אינה קיימת. חייה הם בדיחה, שאיפות תמימות, רגשות חולפים, השקפות מצחיקות, הילדים שונים מהמבוגרים, בחייהם חסר משהו, ומשהו עודף על המצוי בחיינו, אבל משהו שונה זה מחיינו מציאות הוא, ולא הזיה. מה עשינו כדי להכיר וליצור תנאים, שבהם יוכל להתקיים ולהבשיל?²⁹

המחר אינו חשוב יותר מההווה, טוען קורצ'אק, ולכן אין לבטל את ההווה מפני דרישות המחר או ציפיות המחר. בחיל ורעדה צריך המחנך להתייחס לכל רגע חולף, לכל יום במעון, לכל יום בבית הספר, לכל חוויית ילדות בכל רגע. אין כל הצדקה ליטול מההווה את שמחת החיים שבו למען עתיד בלתי ידוע ולא קיים עדיין. הרגע הינו חלק מהאין-סוף וככזה לכל רגע ערך מוחלט. האחריות להווה היא עניין עקרוני: כיצד כל רגע בחיינו יהיה לרגע משמעותי.

האין-סוף אליבא דקורצ'אק, כמו האין-סוף היווני-הלניסטי, יש בו תנועה אין-סופית והשתנות מתמדת. באמירתו, "בכל פעם אישה אחרת נפרדת ומברכת אדם חדש",³⁰ מנסח קורצ'אק פרפרזה לדבריו של ההוגה הקדם-סוקרטי הרקליטוס מאפסוס (480-540 לפנה"ס) על ההשתנות המתמדת והאין-סופית שבמציאות: "הכול זורם", ולכן "אין אתה נכנס לאותו נהר פעמיים".³¹ הד לאותו רעיון הרקליטי נמצא גם ב"כללי חיים":

או שאני עומד ליד נהר, ואני יודע שהוא נהר. אלא שבנהר הזה מהלכים כל פעם מימות אחרים; ואין לך אפילו רגע אחד שהמים, יהיו בו אותם מים עצמם, תדיר מתחלפות והולכות הטיפות, כל הטיפות כולן של הנהר הזה עצמו.³²

הכבוד לרגעי ההווה נדרש לא רק מכיוון שמבחינת האין-סוף אין היררכיה של רגעים חשובים יותר וחשובים פחות, אלא גם מכיוון שכל רגע הוא אחד יחיד ומיוחד וכן חלוף.

²⁹ קורצ'אק, 1974: 190

³⁰ קורצ'אק, 1976: 235

³¹ שקולניקוב, 1981: 80

³² קורצ'אק, 1976: 300

רגע שלא נחיה אינו בר-השבה ובר-חלופה. ילדות שהוחמצה למען ימים שיבואו אחר כך אינה ניתנת להשבה. לילדות, כמו לכל עת בחיים, יש לכן ערך מוחלט. לכל רגע ערך מוחלט. על המחנך לעשות כמיטב יכולתו ורגישותו כדי שהילדות תחיה באופן אותנטי ושלם ככל שניתן. האחריות להווה היא עניין עקרוני: כיצד כל רגע בחיים יהיה לרגע משמעותי? זו שאלה שמורים רבים והורים רבים מתחמקים ממנה.

אי-הידיעה

יחס הכבוד אל מציאות החיים הזורמת ללא הפסק מעצב גם את התייחסותו של קורצ'אק אל הידענות הפדגוגית. העולם ניתן לידיעה. האדם הרציונלי מצווה לדעת הן את עולמו והן את עצמו. "דע את עצמך" מצווה היה המבקר במקדש אפולו בדלפי. "אני יודע שאיני יודע" אמר סוקרטס לידידיו, תלמידיו, ברחוב האתונאי. ההכרה באי-הידיעה היא מרכיב יסוד במשנתו החינוכית של קורצ'אק והיא מסקנה מהותית מאותה השקפת עולם הממקמת את האדם בתוכי האין-סוף. הכבוד למציאות האין-סופית מחייב ענווה אינטלקטואלית: את האין-סוף אי אפשר לעולם לדעת עד תום.

ההכרה באי-הידיעה היא מרכיב יסוד במשנתו החינוכית של קורצ'אק. מהרעיון שהילד, האדם, הינו חלק מהאין-סוף נגזר שהידיעה את הילד לעולם אינה ממצה את מושאה; התבונה הסוקרטית מכתובה מעצם מהותה תהליך אין-סופי שתמיד כרוכה בו הידיעה שאיני יודע והמצווה לנסות ולדעת עוד. אי-הידיעה היא תחילת המאמץ למציאת הדרך בחיים. בראשית ספרו כיצד לאהוב ילדים, אליו אנו שבים שוב ושוב, מתייחס קורצ'אק באירוניה מפוקחת לספרו שלו האמור לתת מענים להורים ומדריכים נבוכים:

איני יודע! ככל שתניח את הספר ותתחיל לטוות את חוט הרהוריך שלך, כן ישיג הספר את תכליתו. ואם תוך דפדוף מהיר תבקש הוראות ומרשמים, אף תכעס על שמועטים הם, דע, כי אם מצויות בספר עצות והוראות, הרי ארע הדבר לא רק מתוך הסח-הדעת אלא בפירוש בניגוד לרצונו של המחבר. איני יודע ולדעת לא אוכל, כיצד עשויים הורים שאינם מוכרים לי לחנך בתנאים שאינם ידועים ילד שאינו מוכר לי – הריני מדגיש, עשויים, ולא - רוצים, ולא - חייבים.

"איני יודע" – במדע הרי זו ערפילית הבראשית, ההתגלות של מחשבות חדשות, ההולכות וקרבות לאמת. "איני יודע" – הרי זו ריקנות מענה לשכל שאינו אמון על חשיבה מדעית. רצוני ללמד להבין ולאהוב; את ה"איני יודע" המופלא, השופע חיים, המבטיח בהפתעותיו, של המדע בן זמננו לגבי הילד. [...] לצוות על פלוני כי ייתן לך מחשבות מוגמרות, הרי זה כאילו הטלת על אישה זרה כי תלד את ילדך. יש מחשבות שעליך החובה ללדת אותן בייסורים, ואלו הן היקרות שבהן.³³

³³ קורצ'אק, 1974: 153-154

יחס של כבוד לעולם הילדות משמעו הקביעה שעולם זה מצוי תמיד מעבר לכל תאוריה פדגוגית ולכל יומרה פדגוגית, גם של מוסדות להכשרת מחנכים. במקום הידיעה הסופית באה מודעות לאין-סוף ועמה ההכרה באי-ידיעה, שהיא מצד אחד עמדה של ענווה ביחס למציאות האין-סופית. מצד שני, היא תביעה לחקר אין-סופי מתוך מודעות נמשכת למגבלותיה של הידיעה שתבוא בעקבות החקר הזה. במקום ידיעה ידבר קורצ'אק על התבוננות ועל אינטואיציה.

יחס הכבוד אל הילד ועולמו מכתוב לקורצ'אק גם את הענווה ביחס לימרותיו הפדגוגיות. מטרתו של החינוך אינה לעצב את הילד בהתאם למטרות שנמצאות מחוצה לו בהתאם לרצון הוריו, מוריו, החברה והמדינה. חינוך שמכבד את מושאיו, את הילדים, הוא חינוך שמבקש להעצים את מי שהם.

כבר הסביר לנו קורצ'אק שהילד, החניך, אינו שלנו - הוריו ומחנכיו. הוא אינו מתנה שהם זכו בה. ההורה והמחנך זוכים לפגוש בילד, בבן אדם, כפיסת אין-סוף. התביעה לכבוד לאדם, הילד בכלל זה, מבוססת על ההכרה בכך שיש באדם אין-סופיות. על המחנכים מוטלת המשימה לגעת באין-סוף ולהוסיף לו משהו קטן, ובעיקר לסייע לו להתפתח מתוך עצמו: "להבטיח לילדים התפתחות חופשית מותאמת של כל כושרם הרוחני, להעלות את מלוא כוחותיהם הגנוזים, לחנך ליחס של כבוד לטוב, לפיה, לחופש.³⁴ "זכותו של הילד להיות מה שהנו".³⁵ ועל המחנך לסייע לו במיטב יכולתו בכך.

ברוח הסטואה טוען קורצ'אק כי הדרך הנכונה נגזרת ממכלול הטבע, כאשר המכלול הוא המדריך הטוב ביותר לאושרו של האדם: "היה מה שהנך והסתכל היטב בילדים בשעה שניתן להם להיות מה שהם באמת [...] לא מה שצריך להיות אלא מה שיכול להיות".³⁶ בין שאר הביטויים הקוראים להתבוננות, להקשבה ולמתן כבוד למה שיש ולא למה שאיננו במציאות חייו של הילד מספר קורצ'אק על חוקר החרקים הצרפתי פאבר שהתגאה בכך בכל חקירותיו לא הרג ולו חרק אחד, אלא רק עקב אחר מעופם והליכותיהם. ואז הוא מציע למחנך: "המחנך, הווה גם אתה לעולם הילדים, מה שהיה פאבר לעולם החרקים"³⁷ – תכבד את מה ואת מי שהם.

כבוד הילדים יתממש בקהילה הרציונלית

יחס של כבוד לילדים ולעולמם בא לידי ביטוי גם בהחלטתו הידועה ביותר של קורצ'אק לייסד בבתי הילדים שלו מעין דמוקרטיה קהילתית. את קהילות הילדים ייסד קורצ'אק

³⁴ קורצ'אק, 1974: 287

³⁵ שם: 187

³⁶ שם: 286

³⁷ שם: 391

בתקווה שהן יתקיימו מתוך כבוד הדדי בין אזרחיהן ומתוך אמונה שבעולם הילדים לא תהיה עוד הבחנה ואפליה בין ילדי יהודים ללא יהודים כמו גם בין ילדי עוני ובני עשירים, בין בנים לבנות, בין ילדים 'לבנים' לילדי אפריקה ואסיה ויישמרו זכויותיהם של הילדים כבני אדם. החזון הזה יתממש, כך האמין, מכיוון שהקהילות הללו יושתתו על שיח רציונלי. מרכיבי היסוד של קהילת הילדים שייסד קורצ'אק היו כלי ההידברות הרבים שמיסד בשני בתי הילדים שבראשם עמד. באמצעותם ניסה לייסד מעין דמוקרטיה פנימית: חוקה, בית משפט, עיתון ושיחה שבועית. את המחלוקת ניתן ליישב – האמין קורצ'אק – בדיבור. העיתון הוא מרחב של תודעה קהילתית משותפת. בית הדין הוא מרחב של בירור עניינים בדיבור. עיתון הקיר הוא מרחב הידברות וכך גם שיחות השבת. הדיבור מיישב מחלוקות ובידו להביא לשלום.

בבסיסה של אמירה זו – שחויית האדם במאה העשרים מערערת עליה – מצויה האופטימיות היוונית הקדומה שהעולם חדור לוגוס, זאת אומרת שהוא רציונלי ממהותו. ולכן, הבנה עמוקה יותר של המציאות וחוקיותה יביאו את בני האדם להתנהגות אתית יותר ובריאה יותר. יש רגליים למחשבה שמשם שאב קורצ'אק את אמונתו בכוחם של השכל, והשיח המושכל לתקן את תודעתו של האדם.

הפרלמנט ובית הדין של בתי הילדים, יותר משהיו מוסדות של חקיקה ושיפוט, היו מרחבים של הידברות, בירור העובדות מצד אחד ושיח ערכי משותף על משמעות העובדות, המעשים הנידונים, מצד שני. העיתון, כמוסד מרכזי בדמוקרטיה הרציונלית של קורצ'אק, מטרתו הייתה גם כן לכוון מרחב של דיון משותף, הפעם בכתב, שבו גם הילדים מתכבדים בהצגת דעותיהם:

מוסד חינוכי ללא עיתון נראה בעיני כדשדוש וריטון של הסגל, ללא תכלית וללא תקווה, כחיגה במעגל בלי כיוון ובלי ביקורת בכל הנוגע לילדים, כמשהו חטוף ומקרי, ללא מסורת, ללא זיכרונות, ללא קו התפתחות לעתיד. העיתון הוא חוליה חזקה, המחברת שבוע עם שבוע, ועושה את הילדים, את חבר המחנכים ואת העובדים חטיבה אחת. קוראים את העיתון באוזני כל הילדים. כל שינוי, שכלול, רפורמה, כל חולשה ותלונה מוצאים בעיתון את ביטויים [...]

למחנך, החייב להבין את הילד ואת עצמו, משמש העיתון וסת מצוין לדבריו ומעשיו. העיתון הוא הכרוניקה החיה של עבודתו, מאמציו, שגיאותיו, הקשיים אשר נאבק בהם. העיתון הוא האישור לכישרונותיו, כתב עדות לפעולתו שלו, כתב המגן מפני כל טענה אפשרית. העיתון הוא מסמך מדעי אשר ערכו לא ישוער. ייתכן כי לא יארכו הימים, ובתי המדרש למורים ילמדו עיתונאות חינוכית.³⁸

³⁸ קורצ'אק, 1974: 413

העיתון אינו אמצעי דידקטי אלא הוא מרכיב מהותי בחייה של קהילה דמוקרטית שאמורה לשוחח על מה שמתרחש בתוכה. זהו עוד מרחב שבו שואף קורצ'אק להעצים הן את הילדים והן את חברי הצוות המחנך כאישים פועלים, חושבים ומביעי דעה.

קורצ'אק היה חסר כל אשליות ביחס לחייהם של הילדים זה עם זה ובכך הוא שונה בהנחות היסוד שלו מאלו של אלכסנדר ניל בהקימו את "סאמרהיל" (1921), אולם קרוב בהנחותיו לאלו של ויליאם גולדינג בספרו הקלאסי בעל זבוב (1954). בלא סיועם של המבוגרים, קהילת הילדים תקרוס לתוך כאוס. קונפליקטים בין בני אדם ישנם תמיד ויש לטפל בהם, והדרך הנכונה לעשות זאת היא באמצעות גיבוש של כלי הידברות. העיתון אינו כלי פדגוגי עתיק, אבל יש לו שורשים ברקמת החיים הדמוקרטית הקדומה, שלא יכולה הייתה להתקיים בלא שהיה לה מרחב התדיינות משותף. העיתון הקורצ'אקאי, יחד עם הפרלמנט ובית הדין, הם המקבילה של האגורה היוונית ($\alpha\gamma\omicron\rho\acute{\alpha}$), כיכר העיר, מקום כינוס אספת העם בפוליס הקדומה שבו התרחש השיח הדמוקרטי.

השותפות המכבדת התקימה גם במרחבי היצירה. יש בין חוקרי קורצ'אק גם מי שטוען, טענה שטרם מצאתי לה אישוס בכתבי קורצ'אק, שגם בכתבת המלך מתיא הראשון³⁹ שיתף קורצ'אק את הילדים כפי שהוא שיתף אותם באופן פעיל במערכת עיתון הילדים שהיה עורכו, "מאלי פֶּשְׁלוֹנְד" ("סקירה קטנה").

חשוב להדגיש שהדמוקרטיה הפדגוגית שייסד קורצ'אק הייתה דמוקרטיה מודרכת. להותיר את הילדים לנהל את חייהם לבדם זה להכשיל אותם במכוון. לתת לילדים להתמודד לבד עם משימה שהיא גדולה על מידותיהם זה לא לכבד את מי שהם אלא להכשיל אותם. בכישלון הזה – פרי זדונם של מבוגרים – עוסק ספרו הנודע של קורצ'אק המלך מתיא הראשון. כבוד לילדים משמעו כבוד למגבלותיהם וחולשותיהם לצד חוזקותיהם. מהמחנך שמפעיל עם הילדים את מרחבי ההדברות הללו נדרש "ריקוד פדגוגי" עדין ונאמן, כזה שנותן לילדים תחושה של ביטחון מצד אחד ולא מידרדר למניפולציה חינוכית (מוכרת לנו היטב), מצד שני.

סיכום

כאן מסתכם רעיון היסוד – מרובה הפנים - של קורצ'אק: **יחס הכבוד לעולמם של הילדים**, לכל רגעי הילדות, לכל אותן התנסויות רגעיות שיחד מסתכמות למסכת חייו של האדם. עלינו לכבד את הילד והילדה ואת עולמם, את שכלם ואת אי-ידיעותיהם, את כוחותיהם ואת חולשותיהם; לא להעריך את הילד, לא לראות בו מלאך או אוצר, לא כליל השלמות –

³⁹ קורצ'אק, 2012

אין בני אדם מושלמים – אבל לכבד את מה שהוא או היא ואת מי שהוא או היא בכל רגע ורגע מהחיים.

יש להדגיש שהכבוד לילד אינו אי כבוד ביחס לאחרים. נקודת המוצא של קורצ'אק היא שוויון ערך האדם, כל אדם, בכל גיל, ובכל מעמד חברתי. בראי האי-סוף, הקטן והגדול, הצעיר והזקן ראויים הם באותה המידה. לכולם מגיע יחס של כבוד.

קורצ'אק נמנע במפורש, והוא חוזר על כך שוב ושוב בכתביו, מרומנטיזציה ואידיאליזציה של הילד. יחס הכבוד הוא יחס של קבלה כלפי המציאות האנושית. בין הילדים יש חזקים וחלשים, יפים ומכוערים, טובים ורעים כמו בכל גיל. האמנציפציה של הילד אין כוונתה העלאת הילד מעל לשאר בני החברה, אלא תביעה לתת כבוד לילד ולעולמו, כפי שהוא וכמו כל אחד אחר בחברה. לאהוב את הילד משמעו לכבד את מי שהוא או היא. הזכויות והחובות נגזרות מעמדה פילוסופית זו של כבוד לאדם באשר הוא.

מכאן עולה גם תיקון לאי הבנה רווחת ביחס להגותו של קורצ'אק והצגת הפדגוגיה שלו כפדוצנטרית, העמדת הילד במרכז. מקובל לציין את קורצ'אק כממשיכם של רוסו ופסטאלוצי וכחלק מתנועה פדגוגית חדשה שמעמידה את הילד במרכז. אמירתו החשובה של קורצ'אק היא שפדגוגיה אינה תורת הילד אלא תורת האדם. כאדם, ככל אדם, ראוי גם הילד לכבוד. עובדה בלתי ניתנת לערעור היא כמובן העובדה שקורצ'אק הקדיש את כל חייו לדאגה לילד, אולם הכרעת חיים זו עולה מתוך כך שהילד סבל ממציות של חוסר בכבוד לעולמו ופגיעה מתמשכת בזכויותיו כאדם. הילד ראוי לתשומת לבנו הקשובה והדרוכה. לכן כמחנך הוא מקדיש את עצמו להעצמת הילד. אולם כפילוסוף עמדתו היא שכל אדם ראוי לכבוד. כל אדם בכל גיל זכאי לכבוד ולכן גם הילד, שעד כה לא זכה לכבוד הראוי לו, דורש את תיקון מעמדו.

קורצ'אק גם לא היה אידיאליסט נאיבי ביחס לאפשרות המלאה לממש יחס של כבוד זה. באירוניה עצמית הוא מבקר את האידיאלים של עצמו. הניסיון לתת כבוד לכל אחד ואחת הוא משימה סיזיפית. כוחות הנפש והגוף מוגבלים. המשאבים של המשפחה או המוסד החינוכי מוגבלים. הזמן של המחנך מצוי במידה מוגבלת. קורצ'אק התמודד כל יום עם מציות של עבודה בתנאי חסר תמידיים. ניהול קהילת ילדים אף הוא מעמיד שוב ושוב את המחנך במבחן הכבוד כאשר כל ילד הוא עולם ומלואו וכל קהילת ילדים היא אי-סוף של יחסים בין-אישיים ונתיבי פעולה חברתיים. קורצ'אק היה מודע בחריפות רבה למגבלותיה של הסיטואציה החינוכית והתריע בפני המחנכים הצעירים שוב ושוב לבל ייבהלו מכישלונות, טעויות ואכזבות. זו בהכרח מנת חלקו של מחנך של אמת, כי חינוך אינו מקצוע אלא מעשה אומנות.

ביבליוגרפיה

כתבי קורצ'אק

קורצ'אק, י' (1974א). **מן הגטו** (תר': צ' ארד). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד והוצאת בית לוחמי הגטאות.
קורצ'אק, י' (1974ב). **עם הילד** (תר': צ' ארד וי' צוק). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות.
קורצ'אק, י' (1976). **ילדות של כבוד** (תר': ד' סדן וש' מלצר). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות.

קורצ'אק, י' (1978). **דת הילד** (תר': ד' סדן וצ' ארד). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

קורצ'אק, י' (1979). **עם אלוהים אשיח: תפילותיהם של אלה שאינם מתפללים** (תר': י' מרקוביץ'). ירושלים: קריית ספר.

קורצ'אק, י' (1996). **כתבים א': איך לאהוב ילד, רגעים חינוכיים, זכות הילד לכבוד**. ירושלים: יד ושם, האגודה ע"ש יאנוש קורצ'אק בישראל ובית לוחמי הגטאות.

קורצ'אק, י' (1996ב). **כתבים ב: פרוזה פיוטית** (תר': ד' סדן). ירושלים: יד ושם; תל-אביב: האגודה על שם יאנוש קורצ'אק בישראל; הוצאת בית לוחמי הגטאות.

קורצ'אק, י' (1998). **כתבים ד: ילדי רחוב וילד הטרקלין** (תר': א' אורלב). ירושלים: יד ושם; תל-אביב: האגודה על שם יאנוש קורצ'אק בישראל; הוצאת בית לוחמי הגטאות.

קורצ'אק, י' (1999). **כתבים ה: התהילה וסיפורים אחרים** (תר': א' אורלב). ירושלים: יד ושם; תל-אביב: האגודה על שם יאנוש קורצ'אק בישראל; הוצאת בית לוחמי הגטאות.

קורצ'אק, י' (2012). **המלך מתיא הראשון** (תר': א' אור לב). תל-אביב: כתר.

Korczak, J. (1967). *Selected works of Janusz Korczak* (Trans. J. Bachrach). Washington: Published for the National Science Foundation by the Scientific Publications Foreign Cooperation Center of the Central Institute for Scientific Technical and Economic Information, Warsaw.
<http://www.januszkorczak.ca/legacy/CombinedMaterials.pdf>

ספרות, עיון ומחקר

בראון, א"צ (1996). רעיונות פילוסופיים במחשבתו של יאנוש קורצ'אק. **עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק**, 6, 67-71.

ואלייבה, ר' (1996). מורשתו של קורצ'אק בהקשר של הפדגוגיה ההומניסטית של המאה ה-20. **עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק**, 6, 93-98.

מורטקוביץ, א"ה (1954). דרכו האחרונה של יאנוש קורצ'אק. בתוך: י' צוקרמן ומ' בסוק (עורכים), **ספר מלחמות הגטאות** (עמ' 98-100). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד והוצאת בית לוחמי הגטאות.
מרקוס אורליוס (1981). **הרהורים** (תר': א' ויסמן). ירושלים: הוצאת מרכוס.

נברלי, א' (1979). צוואת הדוקטור הזקן. **יאנוש קורצ'אק – דיוני הקונגרס הבינלאומי במלאת מאה שנה להולדתו** (עמ' 13-30). חיפה: אוניברסיטת חיפה.

סילברמן, מ' (2005). האנטי-תיאוריה החינוכית של י' קורצ'אק. בתוך: מ' ניסן וע' שרמר (עורכים), **מעשה בחינוך – קובץ מחקרים לכבוד שלמה פוקס** (עמ' 210-229). ירושלים: מוסד ביאליק ומכון מנדל למנהיגות.

- פרליס, י' (1986). **איש יהודי מפולין, חייו ופועלו של יאנוש קורצ'אק**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד והוצאת בית לוחמי הגטאות.
- פרליס, י' (1982). **יאנוש קורצ'אק - חיים למופת**. הוצאת בית לוחמי הגטאות.
- קופלנד, ס' (1987). החינוך לאידיאליזם מציאותי לפי יאנוש קורצ'אק: עיון בתודעת הייאוש והתקווה. **עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק**, 1, 7-24. חיפה: אוניברסיטת חיפה והוצאת בית לוחמי הגטאות.
- שניר, מ' (1989). **יסודות סטואיים במשנתו הפנתאיסטית של שפינוזה**. עבודה לקבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת חיפה.
- שניר, מ' (2012). יאנוש קורצ'אק ויצחק קצנלסון: שני מחנכים בתהומות ההיסטוריה. **דור לדור**, מ' (י' דור, עורך), 157-165. תל-אביב: ביה"ס לחינוך של אוניברסיטת תל-אביב ומכון מופ"ת.
- שפיגל, נ' (1980). **מרקוס אורליוס: קיסר ופילוסוף**. ירושלים: מאגנס.
- שקולניקוב, ש' (1981). **תולדות הפילוסופיה היוונית, הפילוסופים הפרה-סוקרטיים**. תל-אביב: יחידו.
- Hays, G. (2003). Introduction. In: M. Aurelius (Author), *Meditations*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Hicks, D.E. (1965). *Stoics and epicureans*. New York: Russel & Russel.
- Nussbaum, M. (2004). *The therapy of desire: Theory and practice in Hellenistic Ethics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Oestreich, G. (1982). *Neostoicism and the early modern state*. Cambridge University Press.
- Rist, J.M. (1969). *Stoic philosophy*. Cambridge University Press.
- Sandbach, F.H. (1975). *The stoics*. London: Chato & Windus.
- Sofer, R., et al. (2015). *Children's rights in and through education: Learning to live together*. (Developed through the TEMPUS IV Fifth Call Program: Development of an international model for curriculum reform and diversity training that was funded by The European commission). Israel, Haifa: Gordon College.
- Svevo-Cianci, K., et al. (2011). The new UN CRC general comment 13: The right of the child to freedom from all forms of violence - changing how the world conceptualizes child protection. *Child Abuse & Neglect*, 35(12), 979-989.
- Tibbits, F. (1996). On human dignity: The need for human rights education. *Social Education*, 60(7), 428-431.
- Vucic, B. (2017). Colonisation of childhood. In: A. Odrowąż-Coates & S. Goswami (Eds.), *Symbolic violence in socio-educational contexts: A post-colonial critique* (pp. 161-180). Warsaw: APS.